

COMUNICACIÓ

Antoni Bosch-Veciana (URL): *El fragment DK-B123 d'Heràclit: «physis kryptesthai philei»**

En els Col·loquis de Vic d'enguany, dedicats a La Natura, escau parlar d'Heràclit d'Efes, i de manera ben particular del seu aforisme: «*physis kryptesthai philei*» (DK-B123); aforisme que els traductors, en general, acostumen a traduir, si fa no fa, per: «*la naturalesa es complau a amagar-se*»¹. No cal ni dir que és als llatins a qui devem la paternitat de la traducció de *physis* per *natura* (substantiu provinent del verb *nasci*, «néixer», «sorgir», «començar», «procedir», etc.). La importància d'aquest fragment d'Heràclit rau en el fet de ser el primer text conservat de la nostra tradició hel·lènica que parla de la *physis* substantivament i sense complement de nom, és a dir, el primer text que parla de la *physis* de manera absoluta, no pas com la naturalesa d'*això* o d'*allò*. Homer ja coneixia certament el terme *physis* –per exemple, en l'*Odissea* X, 303, es refereix a *la naturalesa de l'herba de la vida* que salvaguardava Ulisses dels encanteris i de la força dels beuratges de Circe–. Però Homer, ni usava el terme de manera absoluta, ni tematitzava sobre la *physis*. També és cert que llegim en Diògenes Laerci que els savis de Milet escrivien textos sobre la *physis*, que intitulen *De la natura* (*Peri phýseos*). Però avui sabem que aquest títol era una inscripció (*epigramma*, en grec), sovint ja en obres filosòfiques de l'antiguitat, que no l'hi posaven els autors dels textos sinó els bibliotecaris posteriors: els bibliotecaris registraven amb una anotació els rotlles de paper per a la seva millor classificació². Molt probablement aquest registre expressava

* Les sigles DK fan referència a la numeració establerta en l'edició dels fragments dels (filòsofs) pre-socràtics feta per H. DIELS i W. KRANZ. Aquesta edició precedeix els fragments recopilats amb les lletres A (testimonis) o B (fragments autèntics) o C (fragments inautèntics). El nostre fragment, doncs, és catalogat com a autèntic.

1. Aquesta versió és la que el professor Ignasi Boada Sanmartín dona en el seu article citat en la nota 4.

2. Pierre HADOT, «*Remarques sur les notions de physis et de nature*», *Herméneutique et ontologie*. Mélanges en hommage à Pierre

el gènere de l'obra³. *Peri phýseos* és un d'aquests epigrammes. Així, doncs, Heràclit és el primer escriptor –d'entre aquells que han arribat fins al nostre present– que tematitza aforísticament sobre la *physis*. Fixem-nos que és el primer escriptor que tematitza la *physis* perquè en aquest fragment parla de la *physis* tal com ho fa, i no pas perquè la seva obra estigui enregistrada amb el títol: «Sobre la *physis*», *Peri phýseos*. Tal com ha escrit Diògenes Laerci, referint-se a l'obra escrita d'Heràclit, «uns l'intitulen Muses, d'altres De la natura (*Peri phýseos*)» (*Vitae philosophorum* 2, 12). De fet, val a dir que el terme *physis* apareix tres vegades en els fragments autèntics d'Heràclit: el DK-B1; el DK-B 112 i el DK-B 123. Tanmateix els dos primers fragments empen el terme *physis* en la construcció *kaià physin*. Només el nostre fragment empra el terme *physis* en nominatiu i sense complement de nom; de manera, doncs, absoluta. És per això que el fragment DK-B 123, que els estoics elevaren a categoria de màxima, el podem considerar, doncs, el primer text que tematitza la *physis* i, fins i tot, cofoiament, com el text fundacional de la temàtica que ens ocupa en aquests Col·loquis de Vic: La natura.

El fragment DK-B 123 és un text de difícil interpretació*. La traducció que gira a l'entorn de «la naturalesa es complau a amagar-se» posa l'accent en el problema del coneixement de la *physis*. Tanmateix el terme *physis* –ací interpretat com a *naturalesa*– resulta una creu per als traductors. Que Heràclit d'Efes és un autor especialment *difícil*, ja ens ho ha fet arribar la tradició en donar-li el sobrenom de «l'obscur» (*ho khoteinós*). Tot aquell

Aubenque publiés sous la direction de Rémi Brague et Jean-François Courtine. Paris: PUF. 1990, pp. 2-6. L'autor remet i segueix, advertint-nos-ho, l'estudi d'Egidius SCHMALZRIEDT. «*Peri Phýseos*». *Zur Frühgeschichte der Buchtitel*, München: Fink 1970.

3. Jean-François PRADEAU, *Introduction: HÉRACLITE. Fragments [Citations et témoignages]*. Traduction et présentation par Jean-François Pradeau, Paris: GF Flammarion, 2002, p. 18.

* *Nota Post Scriptum*: A principis del febrer de 2004 ha aparegut l'extraordinari i voluminós llibre de Pierre HADOT intitulat *Le voile d'Isis. Essai sur l'histoire de l'idée de Nature* (Paris: Gallimard). L'autor hi estudia amb deteniment allò que en aquest nostre text només s'insinua en relació a les interpretacions de l'aforisme d'Heràclit.

que s'hi acosta percep clarament la seva *obscuritat*. Tal com ens refereix Diògenes Laerci, Sòcrates, després d'haver-ne llegit l'obra escrita —que li féu a mans Eurípides— i després de ser-li demanat què li'n semblava, digué: «Allò que he entès, esplèndid; crec que fins i tot allò que no he entès; ara bé és necessari algun ajut de Delos per a assolir la seva profunditat» (*Vitae Philosophorum* 2, 22). Aristòtil en la *Retòrica* es refereix a la dificultat de llegir Heràclit perquè algunes proposicions —diu— «no són fàcils de puntuar» (cf. III, 5, 1407 b 14). Molts són els testimonis que subratllen l'obscuritat de l'escriptura d'Heràclit, ja des de l'antigor. Ha estat Heidegger, en el seu curs sobre Heràclit, un dels qui més ha reflexionat sobre aquesta *obscuritat*, «símbol eloqüent i vigorós d'aquesta relació pre-metafísica del filòsof d'Efes amb el pensament i amb l'èsser»⁴. Els fragments d'Heràclit són textos de difícil lectura i han estat, per això mateix, diversament interpretats.

El fragment del qual tractem no planteja, de fet, cap problema de puntuació. Per aquesta banda, doncs, res a dir. En canvi, aquest és un d'aquells fragments heraclitians més diversament interpretats, sobretot en relació al sentit que cal donar al terme *physis*. En l'actualitat les traduccions catalanes corrents fan, si fa no fa, com ja hem dit, «*la naturalesa es complau a amagar-se*». El terme *physis* és, doncs, traduït per *naturalesa*. També altres traduccions fan igualment: *Naturaleza* (C. Eggers Lan), *Die Natur* (H. Diels-W. Kranz), etc. Però, en canvi, també trobem traduccions del terme *physis* per: *Stuff* (J. Burnet), *Becoming/Growth* (O. Gigon), *Real Constitution* (G.S. Kirk i Thomas M. Robinson), *Die Natur/Das Wesen* (W. Kranz), *Das Wesen der Dinge* (Snell), *Das Wesen des Seins* (un autor anònim citat per Heidegger en el seu curs sobre Heràclit), etc. Heidegger mateix deixa intraduït i escriu amb grafia grega el terme *physis* (si bé li dóna el sentit d'Ésser: «*l'amagar-se pertany* —interpreta Heidegger— *a la predilecció de l'Ésser*»). Pierre Hadot resumeix bé quan diu: “On a proposé les traductions les plus diverses du fragment 123 (Diels) d'Héraclite, selon que l'on entend *physis* comme l'essence, l'être, la nature, la constitution

4. Ignasi BOADA SANMARTÍN, «Heidegger lector d'Heràclit: Repensar la Veritat»: *Comprendre* 1. 1999/2. 189 [vegeu, també, 191-200].

réelle d'une chose ou au contraire comme le processus de constitution de la réalité"⁵.

Tanmateix, el problema d'aquest text d'Heràclit no rau només en el sentit d'un terme, *physis*, sinó en *el sentit del fragment* en la seva totalitat. Precisament plantejar el sentit d'aquest fragment d'Heràclit és el motiu i la finalitat d'aquesta comunicació.

Un dels sentits que s'han donat d'aquest aforisme heraclitià es referiria a la dificultat de conèixer *la naturalesa de cada cosa* perquè la seva *constitució real* es comprèn com a inherentment antitètica⁶. Seria la constitució antitètica inherent a cada cosa allò que es complauria a amagar-se. La dificultat de conèixer cada cosa resulta del tot evident. Fïi ha un problema epistemològic, i a això faria referència la màxima heraclitiana. En el supòsit que s'interpretés així, el fragment DK-B 123 es referiria a la dificultat de practicar el mètode que el mateix Heràclit ens proposa, en el fragment DK-B 1, a l'hora d'abordar el coneixement de quelcom: el «dividir segons la naturalesa de cada cosa», *diairein katà physin*. Dividir quelcom que és però s'amaga –i és, doncs, constitutivament antitètic– esdevé del tot dificultós.

5. Pierre HADOT, *Remarques sur les notions de physis et de nature*, ja citat, 9. Werner JAEGER havia escrit sobre el sentit del terme *physis* fent notar que: «[Al filòleg] le basta reflexionar que traducir la palabra *physis* por nuestra palabra "naturaleza" o *physikós* por "filósofo natural", no hace, en absoluto, justicia a la significación griega y es resueltamente erróneo. *Physis* es una de esas palabras abstractas formadas con el sufijo *-sis* que se hicieron sumamente frecuentes después del período de la última épica. Designa con toda claridad el acto de *phynai*, el proceso de surgir y desarrollarse; ésta es la razón de que los griegos la usaran a menudo con un genitivo, como en *physis tôn ontôn*, el origen y desarrollo de las cosas que encontramos en nuestro entorno. Pero la palabra abarca también la fuente originaria de las cosas, aquello a partir de lo cual se desarrollan y merced a lo cual se renueva constantemente su desarrollo; en otras palabras, la realidad subyacente a las cosas de nuestra experiencia. Encontramos esta misma doble significación en la palabra *génesis*, sinónima de *physis*, que es tan vieja como ésta y quizá más vieja aún» (*La teología de los primeros filósofos griegos*, México: Fondo de Cultura Económica, 1977 [1947], p. 26).

6. Pierre HADOT, *Remarques sur les notions de physis et de nature*, ja citat, 9 [cf. 1-15].

L'origen d'aquesta interpretació, això és, del *complaire's a amagar-se de la naturalesa*, el trobem en un text de Filó d'Alexandria (20 aC-50dC). És el primer testimoni que la tradició ens ha conservat d'aquest text, als sis-cents anys de la mort d'Heràclit i, per tant, de l'escriptura del text original. Filó esmenta el text com a text d'Heràclit en un passatge del seu llibre intítulat *Quaestiones et solutiones in Genesim*⁷, concretament en l'inici mateix del llibre IV. En efecte, en aquest començ del llibre IV llegim el següent: «Perquè l'Esriptura diu: “El Senyor s'aparegué a Abraham a l'alzina de Mambré, quan Abraham seia a l'entrada de la tenda, en el moment que la calor del dia era més forta, i Abraham aixecà els ulls” (Gn 18 1-2). El sentit literal em sembla molt clar—segueix Filó. Malgrat tot, només l'arbre que està al·legoritzat per aquesta expressió caldaica [alzina de Mambré] demana de ser explicat. Segons Heràclit, l'arbre—la nostra *natura*—es complau a amagar-se» (IV,1). En aquesta interpretació que Filó fa del llibre del Gènesi es troba la referència més antiga que tenim del text d'Heràclit, en la qual la *physis* significa Déu. El caràcter transcendent de la naturalesa (de Déu) és quelcom que s'amaga al nostre coneixement, i precisament pel seu caràcter de transcendent⁸. En altres textos del llibre *De somnis* de Filó surt l'aforisme «*physis kryptesthai philei*» sense esmentar, però, que és d'Heràclit. En *De somnis*, I, 2, 6, a propòsit de la dificultat que hi ha a saber què és la ciència, llegim: «perquè la seva *naturalisa* (*physis*) no és pas superficial sinó extraordinàriament profunda; no es mostra pas a ple dia, sinó que és en la foscor—per dir-ho d'alguna manera— que es complau a amagar-se».

En l'antiguitat també trobem esmentada la màxima heraclitiana en Temistió i Procle⁹—el primer visqué en el segle IV de la nostra era (317-388) i el segon en el segle cinquè (412-485)—. El primer dugué la seva activitat principalment a Roma, comentant Plató i sobretot Aristòtil. Rebé notables influències dels estoics. En els

7. Cfr. HÉRACLITE, citat a nota 3, p. 253.

8. En *La philosophie comme manière de vivre (Entretiens avec Jeannie Carlier et Arnold I. Davidson)*, Pierre HADOT, en parlar de Filó, afirma amb raó que «la Nature se cache parce qu'elle est transcendente» (Paris: Albin Michel, 2001, 120).

9. En aquest punt segueixo de prop HÉRACLITE, ob. cit. pp. 253-254.

seus *Discursos* parla de la dificultat d'accedir als déus: «perquè la naturalesa –segons Heràclit– es complau a amagar-se, i abans de la naturalesa el seu artesà, al qual venerem i ens fascina, i és per aquesta raó que no està al nostre abast el seu coneixement» (*Discursos*, V, 69b). El segon testimoni, Procle, neoplatònic, coneixedor també de Plató i d'Aristòtil, esmenta la frase d'Heràclit quan dona resposta a la crítica que de Plató feia l'epicuri Colotes, acusant-lo d'haver renunciat a la veritat en quant se servia de faules i mites, mostrant-se més com un poeta que no pas com un filòsof, i fins i tot, doncs, contradient-se, ja que Plató expulsaria els poetes de la ciutat. Procle, responent a Colotes, defensa Plató mantenint que no escriu faules ni mites enganyosos sinó que aquests són expressió de la veritat, encara que ho fa amb un llenguatge que s'adiu a la naturalesa de les coses que hi tracta, «perquè la naturalesa es complau a amagar-se, com ha dit Heràclit» (*Comentari sobre la República*, XVI dissertació, 106,24–107,17). En general, per als neoplatònics, la naturalesa (*physis*) és considerada la part més ínfima de la realitat, ben a la inversa de Filó. Per als neoplatònics, com ha escrit Pierre Hadot, si la *naturalesa es complau a anagar-se*, «ce n'est plus à cause de sa transcendance, mais au contraire à cause de sa faiblesse et de son infériorité. Et, dans cette perspective, “se cacher” signifie s'envelopper dans les voiles du corps et du mythe»¹⁰.

D'aquestes interpretacions tan posteriors a l'època d'Heràclit (Filó, Temistió i Procle) la frase ha arribat fins als nostres dies, amb aquest sentit fonamentalment epistemològic de dificultat d'accés a alguna realitat o altra, ja sigui per estar més enllà del nostre coneixement (transcendència), ja sigui per estar-ne més ençà (immanència). Interpretat així el text, aquest aforisme s'avindria amb aquell altre, també d'Heràclit, el DK-B54, que fa: «l'harmonia invisible és millor que la visible». Alguns autors així ho relacionen (Thomas M. Robinson¹¹).

10. PIERRE HADOT, *La philosophie comme manière de vivre*, ja citat, 120.

11. HERACLITUS, *Fragments. A Text and Translation with a Commentary* by T.M. Robinson, Toronto: University of Toronto Press, 1987, 161.

Tanmateix hi ha la possibilitat d'una nova lectura del text, donant als termes del fragment heraclitià un sentit més proper a l'època en què foren escrits. Perquè els testimonis que han conservat el fragment són –com hem vist– molt posteriors a l'època d'Heràclit.

Ens podem adreçar al llenguatge d'Heràclit donant als termes que ell emprà un sentit més proper a la seva època. Si així ho fèssim podríem adonar-nos de la possibilitat de llegir aquest fragment veient-hi l'afirmació de la constitució antitètica de les coses, d'unes coses amb les altres (no la constitució antitètica de cada cosa): en el fragment hom hi pot llegir una antítesi entre *physis* i *kryptesthai*¹². Certament que aquesta manera de llegir antitètica no resulta gens estranya en els aforismes d'Heràclit. Així, a tall d'exemple, llegim en Heràclit: «El traç de l'escriptura és recte i corbat» (DK-B-59), «L'aigua del mar és la més pura i la més impura: per als peixos és potable i saludable, per als homes imbevable i mortal» (DK-B61); «Les coses fredes s'escalfen, i les coses calentes es refreden; l'humit s'asseca, el sec s'humiteja» (DK-B126), etc.¹³

Si ens fixem en el fragment, tenim que, d'una banda, el mot *physis*, a l'època d'Heràclit, no significava *natura* com una totalitat (i, d'aquí *raó universal*, com ho significà, això sí, amb els estoics), sinó que *physis* significava, com hem dit, tant *el procés* de néixer i d'aparèixer d'una cosa com *el resultat del procés*. Si, d'altra banda, atenem al nostre fragment i ens fixem en el verb *kryptesthai*, caldrà que advertim –com ha fet amb raó R.B. Onians¹⁴– que es tracta d'un verb que pertany al vocabulari de la mort. En el moment de la mort es velava la cara del difunt i en l'enterrament es cobria de terra el lloc on s'havia acabat d'enterrar el mort. En ambdós casos es feia servir el verb *kryptein/kryptesthai*. Un exemple el trobem en l'*Hipòlit* d'Eurípides. Diu –allí– Fedra a la Dida: «Dida, torna a cobrir [*krypson*] el meu cap: em fan vergonya les coses que he dit. Cobreix-me [*Krypte*] [...] Val més morir no adonant-se'n.» (vv. 243-245). I la Dida li fa: «Et cobreixo [*krypto*]. I quan serà que

12. Pierre HADOT, *Les notions de physis et de nature*, ja citat, 85-86.

13. Ens servim d'una versió del professor Joan Albert Vicens *ad usum alumnorum*.

14. R. B. ONIANS, *The Origins of European Thought*, Cambridge, 1954, pp. 423 i 427 (citat per Pierre HADOT, *Les notions de physis et de nature*, ja citat, 92, nota 17)

la mort velarà [*kalupsei*] el meu cos?» (vv. 250-251)¹⁵. Podem llegir en aquest fragment, doncs, una antítesi entre, per un cantó, la vida d'allò que neix i d'allò que es va fent (*physis*) i, per l'altre, la mort, allò que s'amaga i es vela (*kryptesthai*). Aquesta antítesi entre la vida i la mort seria allò que s'expressa en aquest fragment d'Heràclit.

Si atenem al doble sentit de *physis* i llegim, en aquest fragment, *physis* com a *procés del que apareix o neix* –llegint-ho en contraposició a la mort expressada a través del verb *kryptesthai*, la sentència heraclítica aleshores caldria entendre-la com: «*Tot allò que fa néixer tendeix a fer morir*»¹⁶. És a dir, és un mateix principi allò que fa néixer i allò que fa morir. El professor Hadot aporta en aquest context un text de l'*Àiax* de Sòfocles amb un sentit semblant, només que no parla de la *physis* sinó de *khronos*, del temps, com aquell principi que produeix la vida i la mort. En efecte, en l'*Àiax* llegim que el mateix Àiax diu: «El temps innúmer, que no para, ho fa sortir [*phyei*] tot de la fosca, i tot ho amaga [*kryptetai*] de la llum» (vv. 646-647)¹⁷.

Si, en canvi, prenem *physis* com el terme del procés, això és, el resultat del procés de naixement i de mort de quelcom, la tradició faria una cosa així com: «*Allò que neix tendeix a morir*»¹⁸. El sentit de la frase heraclítica seria que hi ha una metamorfosi perpètua de tot, que la vida porta a la mort o, si es vol, que la mort està inscrita necessàriament en la mateixa vida.

Aquesta antítesi entre la vida i la mort sembla ser, doncs, allò que el fragment d'Heràclit ens vol donar entenent. Foren els estoics els qui donaren a l'aforisme el sentit que més correntment li atorguem en l'actualitat: «*La naturalesa es complau a amagar-se.*» En aquestes pàgines ens hem volgut aproximar al text d'Heràclit, un text del tot rellevant per als nostres Col·loquis de Vic d'enguany, dedicats a *La natura*, a fi de mostrar la força continguda en aquest aforisme heraclitià que ens fa present la mort i la destrucció en la mateixa consideració de la vida i del seu

15. Ens servim de la versió de Carles Riba.

16. Pierre HADOT, *La philosophie comme manière de vivre*, ja citat, 120. Cfr. també del mateix autor: *Les notions de physis et de nature*, ja citat, 86.

17. Ens servim igualment de la versió de Carles Riba.

18. Remetem a la nota 16.

desplegament. No hi ha, doncs, manera de tractar de la vida i amb la vida sense tractar, alhora, de la mort i amb la mort o, si es vol, de parlar de la *naturalesa* sense parlar de la seva *finitud*, tal com llegim en el fragment d'Heràclit. Els qui, a través del seu treball, conviuen i es relacionen amb la naturalesa saben d'aquest joc entre vida i mort, dels lligams nuosos entre producció i destrucció. Heràclit formulà poèticament, amb saviesa i enginy aquella oracular sentència: «*physis kryptesthai philei*».

Dr. Antoni Bosch-Veciana.

COL·LOQUI

Jordi Sales: Voldria donar una resposta a la lliçó del professor Prevosti, una resposta que va bé que s'hagi retardat perquè la comunicació de l'Antoni Bosch em servirà per a formular bé el que vull dir. Continuaré, doncs, una cosa aportada per aquesta comunicació. «A la natura li agrada morir-se.» Per no parlar de la mort, faré una pregunta polèmica al Dr. Prevosti que sempre faig als tomistes des del cartesianisme. Ho diré així: *Tothom qui porta ulleres ha de ser cartesià*. Perquè, és natural que un miop porti ulleres? La ullera és la correcció d'allò que no s'ha fet bé d'entrada i és, doncs, *una correcció del que la natura no ha fet bé*. Això, certament, és artificiós; però és que la natura estima la mort! Si no corregeixes amb artificis els torts de la natura et mors abans.

Aleshores, sobre la tesi que ens queda encara una mirada a la natura de les coses –una filosofia de la natura. Això és veritat, però perquè no sigui una veritat a mitges aquesta mirada ha de veure clar que als moridors la naturalesa els mata. Com que ens mata, ens en defensem a jornant tant com podem aquest moment, precisament fent coses artificials –tècniques– de la fusta.

En suma, doncs, no veig gens l'aliança de la filosofia de la natura anterior al segle XVII amb l'ecologisme. La tècnica quan vaig a l'òptica és una mediació benèfica. No és pas natural que un miop porti ulleres. A quin altre principi atribuïm l'operació de les ulleres? En diem així: «tècnica».

Antoni Prevosti: Respondre bé a això demanaria temps i tranquil·litat. Primer de tot, deixi'm dir-li que la tècnica és molt antiga: no comença pas al segle XVII. La raó tècnica com a model dominant de racionalitat és el que és modern. Jo no nego la bondat de la tècnica. El que dic és que aquesta bondat només es deixa pensar si entenem que hi ha una continuïtat entre la naturalesa i la tècnica. La tècnica pertany a la natura humana. A l'home li és natural fer ulleres: és natural portar ulleres des del moment que sabem fer-les...

Jordi Sales: ... però hi ha un dimensió tràgica de la naturalesa de l'individu...

Antoni Prevosti: Això és una altra qüestió. El que jo veig és que pensem que el model tècnic és fructífer perquè és el nostre, perquè ens mirem ja la realitat en la perspectiva tècnica, com allò dominable per la tècnica. Però el que jo dic és que la visió de la natura com a màquina perd la unitat de les coses que són. L'ens, que és múltiple, té una unitat pròpia, i això en la noció de màquina està depenent d'un principi que és extrínsec. Ara, en la visió de sant Tomàs d'Aquino, la natura no és altra cosa que l'art divina posada en les coses perquè les coses es facin com s'haurien de fer. L'analogia amb l'art és explícita. L'altre problema que heu posat de manifest és el problema del mal, sobre el qual ara no sé què dir: hi haig de pensar.

Dr. Jordi Sales